

Voorwoord

‘Zonder arbeid is het menselijk leven niet denkbaar’. Deze opmerking van Levenbach¹ laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Van Esveld² voegt daaraan toe dat dit niet wegneemt dat de betekenis van arbeid in de loop van de geschiedenis is veranderd. De waardering van arbeid ook, maar dat is afhankelijk van degene die daarover een oordeel uitspreekt. Daarbij speelt wel een rol dat degenen die het hardst ploeteren, zeker in het verleden, in de regel niet naar hun mening wordt gevraagd. In de Middeleeuwen met de overheersende rol van de kerk en standenmaatschappij zou volgens Van Esveld het antwoord niet eens zo slecht zijn uitgevallen. Maar voor een waardeoordeel is een keuzevrijheid noodzakelijk. Eerst met de komst van de Franse Revolutie met zijn ‘vrijheid, gelijkheid en (het nooit helemaal thuis te brengen)³ broederschap’ is er een keuzemogelijkheid, althans juridisch. Om de vrijheid van keuze te kunnen realiseren, moet je wel vermogend zijn. Voor hen die dat niet zijn, rest naar de woorden van Giele⁴ ‘een kwaad leven’. Er volgt een periode waarin onze op arbeid berustende sociale rechtsorde in de plaats komt van een individualistische bezitsorde, aldus Van der Ven.⁵ Er is zelfs (een tijdje) sprake van humanisering van de arbeid. In het realiseren van die sociale rechtsorde speelt de overheid een belangrijke rol. Maar ook die blijkt eindig te zijn. De rol van de overheid wordt steeds meer teruggedrongen. Deregulering, privatisering, marktwerking, de toenemende individualisering en flexibilisering maken dat de sociale rechtsorde moet plaatsmaken voor een al maar verdergaande vereconomisering van de samenleving. Maar dat niet alleen, ook vindt er steeds meer ontmensing en ontmenselijking plaats.⁶ Arbeid wordt meer en meer teruggebracht tot niet meer dan de productiefactor arbeid. Het gaat in dit boek niet alleen over arbeid in een arbeidsrechtelijke context met de kanttekening dat de aandacht voor de sociale zekerheid maar beperkt zal zijn.

Wat is begonnen met het idee om een pamflet te schrijven is een zoektocht geworden naar de relatie tussen overheid, markt en de veranderende gedachten over (de) arbeid(er). Soms is gekozen voor een meer journalistieke, opiniërende

---

1 Zie M.G. Levenbach, in: *Arbeidsrecht*, p. 85.

2 Zie N.E.H. van Esveld, in: *Honderd jaar rechtsleven*, p. 103.

3 Zie N.C.F. van Sas 2004, p. 24.

4 Zie J. Giele, *Deel I* 1981, p. XIII.

5 Zie F.J.H.M. van der Ven, in: *Van Sociale Politiek naar Sociaal Recht*, p. 402.

6 Zie C. Weijts, *NRC Handelsblad* 25 oktober 2012.

aanpak, dan weer voor een meer wetenschappelijke aanpak en soms passeert een juridische vakmatige aanpak de revue. Ook is er regelmatig een zijweg betreden. Dat moet u als lezer mij maar niet kwalijk nemen; het komt door mijn nieuwsgierigheid en interesse voor het onderwerp. Ik hoop wel dat u net zoveel plezier beleeft aan het lezen van dit boek als ik heb ervaren met het schrijven ervan. Als bronmateriaal is niet alleen gebruikgemaakt van vak- en wetenschappelijke literatuur, rechtspraak en parlementaire stukken, maar ook van informatie afkomstig uit dag- en weekbladen.

Er is gekozen om de term ‘arbeider’ in plaats van ‘werknemer’ te gebruiken tenzij het niet anders kan, bijvoorbeeld in citaten of in formele aanduidingen, zoals het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV). De reden daarvoor is eenvoudig: de term ‘werknemer’ is eigenlijk een vorm van verhullend taalgebruik en probeert de (nog steeds niet verdwenen) tegenstelling tussen kapitaal en arbeid min of meer te ontkennen. Eerlijk is eerlijk; degene die werkt, neemt geen werk, maar verricht arbeid, en dus is dat geen werknemer, maar een arbeider.⁷

Dit boek is niet het einde van iets waaraan ik ben begonnen. Het is ook een voorstudie voor een of meer boeken over de geschiedenis van het arbeidsrecht vanaf 1789 die ik (nog) hoop te kunnen schrijven.

Een boek schrijf je nooit alleen. Ik heb van verschillende mensen steun gekregen in de vorm van het lezen en commentariëren van (delen van) teksten. Ik wil hier uitdrukkelijk noemen mijn (oud) SZW-collega’s Helmi Veenman met dank voor de documentaire ondersteuning en Nanno Veendam die ik dankbaar ben voor zijn kritische opmerkingen en suggesties. Ook wil ik mijn vrouw Karin bedanken voor haar geduld en begrip en mijn kinderen Vincent, Laurence en Amber voor hun steeds terugkerende vraag: is het boek al af? Tot slot wil ik dit boek opdragen aan mijn kleindochter Evelyn Primrose in de hoop dat als zij gaat werken de vereconomisering en de ontmenselijking van de samenleving een halt is toegeeroepen en de arbeid en arbeid(st)er weer de waardering krijgen die zij verdienen.

Zoetermeer, maart 2016

Harry van Drongelen

---

7 Zie ook: R.C. Kwant 1956, p. 27-29.

Hoofdstuk 1

'Arbeid', een introductie

'Arbeid' is een algemeen, wijdverbreid en veelgebruikt begrip. Maar wat is het eigenlijk? De vraag stellen blijkt aanzienlijk eenvoudiger dan hem beantwoorden. Het meest voor de hand ligt te rade te gaan bij het feitelijk woordgebruik. Dan moet het woordenboek uitkomst bieden. Jacobs⁸ haalt Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal uit 1976 aan. Daarin wordt arbeid omschreven als: (1) 'moeite, inspanning van lichamelijke en/of geestelijke krachten om iets te verrichten, te verkrijgen, of tot stand te brengen (dus met een doelstelling of als taak, hetzij door anderen hetzij door zichzelf opgelegd, of als levensnoodzaak)'. Het gaat dan dus kennelijk om een doelmatige bezigheid die wordt gekenmerkt door moeizaamheid ('moeite'). Maar ..., als iemand zichzelf de taak oplegt om door zware lichamelijke inspanning zijn 'buikje' kwijt te raken, verricht hij dan 'arbeid'? Of wanneer iemand met een knallende hoofdpijn probeert een kruiswoordpuzzel op te lossen om daarmee een boekenbon in de wacht te slepen, verricht hij dan 'arbeid'? Naar het feitelijk woordgebruik kunnen er dus verschillende bezigheden zijn die als arbeid kunnen worden bestempeld. Jacobs⁹ leidt hieruit af dat 'doelmatigheid' in ieder geval een noodzakelijk gegeven is om bezigheden 'arbeid' te kunnen noemen. Ontbreekt de 'doelmatigheid', dan lijkt er eerder sprake te zijn van 'spel'. Jacobs gebruikt opnieuw Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal om het begrip 'spel' te omschrijven. Het gaat dan om een 'bezigheid die zonder enige praktische doelstelling, alleen om haars zelfs wil, tot vermaak of ontspanning wordt verricht'. Maar er zijn tal van sporten waarbij het lichaam zich (behoorlijk) moet inspannen. Denk daarbij aan sporten als voet-, volley- en basketbal. Dan is ook duidelijk dat de scheidslijn tussen inspanning en ontspanning (heel) dun is en dat eigenlijk alleen 'doelmatigheid' het onderscheidend criterium is. Met een dergelijk onderscheidend criterium is echter niet het hele verhaal verteld. Arbeid vervult nog een andere rol. Jacobs valt daarvoor terug op nog een omschrijving van het begrip 'arbeid' in Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal, waarmee het begrip 'arbeid' in een maatschappelijk kader wordt geplaatst. Arbeid is (2) '(staathuishoudk.) werkzaamheid van de mens om maatschappelijke behoeften te bevredigen, gezamenlijke werkzaamheid der mensen in hun maatschappelijke betrekkingen'. Het lijkt dan meer te gaan

---

8 Zie F. Jacobs 1976, p. 9.

9 Zie F. Jacobs 1976, p. 9.

om een *economische activiteit*, maar schijn bedriegt. De vraag is namelijk wat onder ‘*maatschappelijke behoeften*’ moet worden verstaan en hoe zij door de ‘maatschappij’ worden bepaald. Maatschappelijke behoeften zijn niets meer of minder dan individuele of collectieve (sociale) behoeften, die door diezelfde maatschappij als zodanig zijn erkend. Dat maakt volgens Jacobs¹⁰ dat de ‘maatschappij’ als een soort rechter fungeert. De maatschappij beoordeelt individuen en groepen, die zich tot haar wenden om (een) bepaalde behoefte(n) als zodanig te erkennen. Dat brengt weer met zich dat als de ‘maatschappij’ een dergelijke behoefte erkent, zij degene(n) die daarom heeft (hebben) gevraagd een aanspraak geeft op de middelen om die behoefte te bevredigen. Hiermee wordt ‘arbeid’ als maatschappelijk verschijnsel, dat bestaat uit behoeften en bezigheden, geplaatst in een soort rechtsstelsel, dat uiteindelijk zelfs zijn eigen *arbeidsrecht* zal kennen. Dat maakt het de moeite waard om eens te kijken hoe het begrip ‘arbeid’ in dat rechtsgebied wordt omschreven. ‘Arbeid’ kan vrijwel iedere willekeurige bezigheid zijn, moeite kostend of niet, van geestelijke of lichamelijke aard.¹¹ Noch de aard noch het doel van de werkzaamheden is van doorslaggevende betekenis.¹² Dat die ruime omschrijving alles te maken heeft met het beschermende karakter van het arbeidsrecht zal niemand verbazen (zie hoofdstuk 16 onder I en onder II).

In het recentere Van Dale Handwoordenboek Hedendaags Nederlands is ‘arbeid’ omschreven als ‘inspanning van lichamelijke en/of geestelijke krachten om iets tot stand te brengen’ en is een ‘spel’ omschreven als ‘bezigheid ter ontspanning met het element van verbeelding of competitie’. Daarmee is de kern van de beide begrippen intact gebleven.¹³

10 Zie F. Jacobs 1976, p. 11-12.

11 Zie A.E. Bles 1907, p. 322; E.M. Meijers 1924, p. 26-27.

12 Zie HR 12 oktober 1931, *NJ* 1932, p. 413. Zie ook: CRvB 18 mei 1933, *AB* 1933, p. 386.

13 Zie ook: F.J.H.M. van der Ven, *Sociale Wetenschappen* 1969, p. 281-299.

Hoofdstuk 2

De waardering van ‘arbeid’ in vervlogen tijden

I

Voor de betekenis van het begrip ‘arbeid’ gaat het niet alleen om de (feitelijke) betekenis van het begrip, maar ook om de *waardering* die arbeid krijgt. Dan valt een merkwaardige tegenstrijdigheid op, namelijk dat arbeid wordt gezien als last én lust, als recht én plicht, als bevrijding én verslaving.¹⁴ De waardering van arbeid blijkt sterk plaats- en tijdgebonden. Mok¹⁵ geeft aan dat de oorspronkelijke betekenis van het woord ‘arbeid’ afgeleid schijnt te zijn van het Oud-Noors ‘are bejd’. Daarmee wordt een toestand van grote nood aangeduid die ontstaat doordat mensen hun stam verlaten en zich elders in afhankelijkheid van vreemden in leven moeten zien te houden. Het Noorse etymologische stamwoord ‘arbejo’ betekent volgens Negt¹⁶ ‘ik ben een verweesd kind’ en dus tot inspannende arbeid veroordeeld. Daarmee wordt aangegeven dat arbeid te maken heeft met het verlies aan geborgenheid maar dan in de zin van het (gedwongen) buiten een vertrouwde omgeving geplaatst zijn. Mok¹⁷ wijst ook nog op een (bijzondere) betekenis die arbeid in onze taal nog steeds heeft, namelijk de weeën die een vrouw heeft bij het baren van kinderen.¹⁸ Arbeid als aanduiding voor barensweeën wordt ook gebruikt in andere talen. Zo is arbeid in het Italiaans ‘lavoro’, in het Engels ‘labour’ en in het Frans ‘labeur’. Met die aanduiding wordt ‘arbeid’ volgens Arendt¹⁹ gebruikt om pijn en moeite aan te duiden. Maar er is nog iets anders waarop kan worden gewezen. De begrippen ‘arbeid’ en ‘armoede’ hebben dezelfde etymologische stam, namelijk het Germaanse woord ‘arbma’, dat ‘eenzaam’ en ‘verlaten’ betekent en waarvan het hiervoor aangegeven Noorse etymologische stamwoord ‘arbejo’ is afgeleid.²⁰

14 Zie R.I.R. Hoop 2004, p. 63-64.

15 Zie A.L. Mok 1990, p. 6.

16 Zie O. Negt 1984, p. 42. Zie ook: I. Illich 1985, p. 95; A.L. Mok 1990, p. 6.

17 Zie A.L. Mok 1990, p. 6.

18 Zie Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal, Amsterdam 1864, waar het begrip ‘arbeid’ als volgt is omschreven: ‘Arbeid. m. gmv. werk; verrigting; moeite; inspanning; barensood; (fig.) gisting, werking (van vochten)’.

19 Zie H. Arendt 1958, p. 314; H. Arendt 2009, p. 316.

20 Zie A.L. Mok 1990, p. 6.

II

'Arbeid' heeft dus een negatieve betekenis die ook terug te vinden is in de romaanse woorden voor arbeid. Het Latijnse 'labor' heeft dezelfde etymologische stam als 'labare', dat 'stropelen onder een last' betekent. Het Franse 'travail' en het Spaanse 'trabajo' vinden hun oorsprong in het Latijnse 'tripalium', een driepotig martelwerktuig waarop onwillige slaven werden gestraft als zij niet wilden werken. Met dit laatste wordt eigenlijk ook duidelijk dat in de Romeinse oudheid 'arbeid' een zaak was voor vooral slaven en plebejers. De slaaf behoort tot het kapitaal, het levend kapitaal van de meester. Een slaaf wordt gebrandmerkt, geketend om vluchten te voorkomen. In feite worden slaven gehouden op een manier zoals vee wordt gehouden. Het is dan ook niet zo vreemd dat het Romeinse recht de huur van mensen gelijkschakelt met de huur van zaken.²¹ Wat algemener geformuleerd komt het er eigenlijk op neer dat arbeid is gekoppeld aan het proletariaat, de bezitlozen. Dat heeft alles te maken met het gegeven dat in het Romeinse Rijk de waardering van arbeid onlosmakelijk is verbonden aan (grond)bezit en de waardering daarvan.²²

In de Griekse oudheid is het niet anders. Het Griekse woord voor arbeid 'ponos' heeft dezelfde etymologische stam als voor het woord voor armoede 'penia'. In dat opzicht is er geen verschil met het Nederlands (zie hoofdstuk 1). De waardering van arbeid in de Griekse oudheid is sterk gekoppeld aan de inrichting van een samenleving, die sterk hiërarchisch is. Er is eigenlijk sprake van een wat we nu zouden noemen standenmaatschappij. Volgens Plato²³ in *Politeia*²⁴ kunnen er in de (ideale) staat onvermijdelijk drie essentiële activiteiten worden onderscheiden. In de eerste plaats de productie van de noodzakelijke goederen en diensten. In de tweede plaats de bescherming tegen bedreigingen van buitenaf, de veiligheid van de samenleving dus. In de derde plaats het bestuur. De arbeid die onlosmakelijk is verbonden met de productie van de noodzakelijke goederen en diensten, wordt door Plato niet hoog ingeschat. De arbeid wordt verricht door ambachtslieden, boeren en handelaren, die zo goed als van elk onderwijs zijn verstoken. Onderwijs is iets dat op de twee hogere standen is toegespitst. De invulling en waardering van de standen door Plato is afhankelijk van 'wijsheid'. Het komt erop neer dat arbeid het bestaan van de twee hogere standen mogelijk maakt. In *Wetten* gaat Plato²⁵ zelfs nog een stap verder. Staatsburgers mogen zich niet bezighouden met handel en ambacht. Dat moest

21 Zie B.C. Slotemaker 1946, p. 9.

22 Zie F.J.H.M. van der Ven 1965, p. 39-41. Zie ook: A.L. Mok 1990, p. 7.

23 Zie over Plato onder meer: B. Russell 1978, p. 111-160; H.J. Störig 2000, p. 160-184; A. Gottlieb 2004, p. 175-224.

24 Zie Plato 1997; Plato 2009.

25 Zie Plato 2008.

worden overgelaten aan slaven en vreemdelingen.^{26, 27} Aristoteles²⁸ benadert arbeid anders, arbeid verlaagt de mens en houdt hem van de deugd af. Hij richt zich dan ook op de burger. Hij mag geen mechanisch werk verrichten of in de handel gaan, hij mag ook geen verantwoordelijkheden hebben in de huishouding.²⁹ Aristoteles voert een rangorde van mensen op. De burger is degene die vrij is, de slaaf is van zijn heer en ambachtslieden en 'ongeschoolden' zijn 'van het publiek'. Bij de laatsten gaat het om zeg maar geregelde loonarbeid. Die is naar het idee van de Grieken even erg als slavernij, omdat daarbij niet zozeer de nadruk ligt op het verzekeren van de eigen vrijheid, maar op het afhankelijk zijn van en het onderworpen zijn aan anderen.³⁰ Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen de ambachtsman die volledig afhankelijk is van de verkoop van zijn producten en de arbeider die zichzelf in leven houdt door zijn arbeidskracht te verhuren.³¹ De waardering van arbeid in de Griekse oudheid kan eenvoudig worden samengevat; hij die werkt staat (heel) laag op de maatschappelijke ladder en dat moet ook vooral zo blijven. Aristoteles beschouwt arbeid als een noodzakelijk kwaad. Zijn ideaalbeeld is het vrijgesteld zijn van dit noodzakelijk kwaad en het zichzelf kunnen ontplooien zonder dat dit direct een aanwijsbaar nut heeft. Luisteren naar (nobele) muziek en poëzie, het omgaan met vrienden die zijn gekozen om hun eigen waarden, maar vooral het beoefenen – alleen of in gezelschap – van het beschouwende vermogen, de filosofie, daar gaat het om.^{32, 33} Dit is overigens iets dat niet alleen is voorbehouden aan de Grieken ten tijde van Aristoteles. In 1899 schetst Veblen in *The theory of the leisure class*³⁴ op onnavolgbare wijze de levensstijl van de hoogste lagen van de Amerikaanse samenleving in zijn tijd. Tamelijk ironisch beschrijft hij hoe deze 'vrijetijds-klasse' zich (van de rest) van de werkende bevolking probeert te onderscheiden door zich zo veel mogelijk te onthouden van productieve arbeid en zich over te geven aan volstrekt nutteloze activiteiten. Ook recentelijk nog hebben wetenschappers, schrijvers en ondernemers nog eens hun fantasie laten gaan en ideeën geventileerd over hoe de wereld er in de toekomst gaat uitzien. Een wereld waarin de technologie is doorgedrongen tot elk aspect van het leven en

26 Zie H. Achterhuis 1984, p. 53.

27 Zie ook: A. Vloemans 1980, p. 34-46; C. Schaverman & H. Willemsen (red.) 1984, p. 11-22; A.L. Mok 1990, p. 8; H.J. Störig 2000, p. 160-184.

28 Zie over Aristoteles onder meer: B. Russell 1978, p. 160-202; J.H. Störig 2000, p. 184-199; A. Gottlieb 2004, p. 225-283.

29 Zie H. Achterhuis 1984, p. 53.

Zie ook: A.L. Mok 1990, p. 8.

30 Zie ook: F.J.H.M. van der Ven 1965, p. 32; M. Meeus 1989, p. 9.

31 Zie H. Achterhuis 1984, p. 54-55.

Zie ook: F.J.H.M. van der Ven 1965, p. 32; P.D. Anthony 1977, p. 19; I. Illich 1985, p. 95.

32 Zie M.F.A. Linders-Rooijendijk, in: *Van ontspanning en inspanning*, p. 4.

33 Zie ook: A. Vloemans 1980, p. 46-51; H.J. Störig 2000, p. 184-199.

34 Zie Th. Veblen 1899.

Zie ook: P. de Beer 2001, p. 135.

waardoor er een nieuwe beroepsgroep zal ontstaan die niets anders doet dan ‘mens’ zijn.³⁵

III

Omdat arbeid in de Griekse oudheid eigenlijk niet of nauwelijks is gewaardeerd als verschijnsel, is er ook niet zo heel veel over geschreven. Is dat anders in de Middeleeuwen? Nee, niet echt. Net als in de Griekse oudheid kennen de Middeleeuwen een standenmaatschappij waarbij ook (grond)bezit een grote rol speelt.³⁶ De geestelijkheid en de adel leven van de arbeid van anderen, de grote massa horigen. Er bestaat het romantische beeld van de nobele ridder als beschermer van armen en werklozen, van de mythe van de feodale trouw en van de middeleeuwse landheer als vaderlijk patroon van de hem toevertrouwde mensen. Raedts schrijft in zijn *De ontdekking van de Middeleeuwen* met een verwijzing naar Bisson's *The crisis of the twelfth century*³⁷ dat de opkomst van de ridderklasse in de tiende en elfde eeuw heeft geleid tot een zo meedogenloze graaicultuur waarvan de hedendaagse topmanagers nog wat kunnen leren (zie hoofdstuk 12 onder V). Efficiënte bedrijfsvoering en economisch gewin staan centraal, menselijke overwegingen zijn een teken van zwakheid. Pas met de komst van een meer centrale overheid is daaraan in de dertiende eeuw een einde gekomen.³⁸

Blijft natuurlijk onverkort gelden dat arbeid is te verkiezen boven ledigheid, maar niet meer is dan een maatschappelijke plicht om zich in leven zien te houden. De woorden van Paulus ‘Wie niet werkt, zal niet eten’ moeten volgens Thomas van Aquino³⁹ in dat licht worden gezien. Dit arbeidsgebod geldt natuurlijk niet voor degenen die rijk genoeg zijn om zichzelf op een alternatieve manier in leven te houden. Net als Aristoteles heeft Thomas van Aquino een hiërarchisch beeld van de samenleving. Als het gaat om de ‘werkenden’ staan in zijn opvatting bovenaan de landbouwers, dan de handwerkslieden en de laagste groep wordt gevormd door de handelaren. Hoog boven deze wereldse beroepen tornen degenen die achter de kloostermuren verblijven. De kloosterling staat overigens niet alleen bij Thomas van Aquino zeer hoog aangeschreven.⁴⁰

35 Zie R. Tomesen, *De Pers* 28 november 2011. Zie ook: R. Skidelsky & E. Skidelsky, *De Groene Amsterdammer* 2012-34, p. 34-37.

36 Zie ook: M.F.A. Linders-Rooijendijk, in: *Van ontspanning en inspanning*, p. 4.

37 Zie Th. Bisson 2009.

38 Zie P. Raedts 2012, p. 25.

39 Zie over Thomas van Aquino onder meer: A. Vloemans 1980, p. 85-92; J.A. Aertsen, in: *Economisch- en sociaal-historische jaarboek* 1978, p. 66-72.

40 Zie J.A. Aertsen, in: *Economisch- en sociaal-historische jaarboek* 1978, p. 62; A. Vloemans 1980, p. 85-92; H. Achterhuis 1984, p. 57.

De economische structuur in de Middeleeuwen is redelijk statisch. De ambachtslieden zijn verenigd in gilden.^{41, 42} Iedere meester heeft een of meer gezellen en het aantal meesters is in overeenstemming met de behoeften van de gemeenschap. Door het gildesysteem is concurrentie tussen de leden verhinderd en is een bindende samenwerking voorgeschreven als het gaat om de inkoop van grondstoffen.⁴³ In feite garandeert dit gildesysteem de mogelijkheid om zonder al te veel problemen door de te verrichten arbeid in het levensonderhoud te voorzien. Lukt dat laatste niet, dan moet de betrokkene zich door middel van loonarbeid maar proberen in leven te houden en als ook dat niet lukt bestaat er een moreel recht om door de samenleving in leven te worden gehouden. Van Aquino onderstreept dat de rijken (christelijke) liefdadigheid moeten bewijzen aan degenen die niet in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien. Het gaat zelfs zover dat in de middeleeuwse samenleving het recht om te bedelen bestaat.⁴⁴ De bedelaars staan soms niet eens buiten de standenorganisaties (gilden), maar behoren ertoe. Zij zijn zelfs gedeeltelijk in gilden georganiseerd. Zo bestaat er dus de wonderlijke situatie dat er wel een recht op bedelen bestaat, maar geen recht op arbeid. De minachting voor loonarbeid vindt zijn grond in het gegeven dat de arbeider geen huis heeft waar hij kon bijdragen aan het huishouden, maar ook niet kan rekenen op aalmoezen vanuit de samenleving.⁴⁵

In deze periode is er niet alleen een standenmaatschappij – adel, geestelijkheid en derde stand⁴⁶ –, maar ook een soort waardenhiërarchie. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen het actieve wereldse leven en een leven waarbij vrome overdenkingen centraal staan, dus een levenswijze die religieus wordt ingekleurd en gelegitimeerd. Arbeid moet ook in dat licht worden gezien. Arbeid wordt niet beschouwd als iets dat op zichzelf waardevol is, het moet worden gezien in relatie tot iets anders, bijvoorbeeld als een oefening in gehoorzaamheid aan God en in de christelijke berusting. Het Benedictijnse 'ora et labora' moet ook in deze context worden begrepen. Het eentonige en regelmatige werken met de handen houdt de geest vrij voor vrome overdenkingen.⁴⁷ Geert Grote duidt dat als volgt aan: 'Arbeid is op een bijzondere manier noodzakelijk voor de mensheid om de geest tot reinheid te brengen ...'. In zijn opvatting is arbeid daarom ook heilig, en is handel daarentegen gevaarlijk, omdat daarin het

41 Zie over de gilden en het gildewezen onder meer: A.J.M. Brouwer Ancher 1895; P.J. Blok 1910; H. Pesch 1912; J.B. Akkerman 1919; Th. Keulemans 1941; W.K.J.J. van Ommen Kloeke 1945, p. 14-43; I.H. van Eeghen 1965.

42 Zie over de herkomst van de termen 'gilde' en 'ambacht': L.H. Bruins, in: *Ondernemende Geschiedenis*, p. 15-32.

43 Zie E. Fromm 2007, p. 53.

44 Zie ook: I. Illich 1985, p. 95-97.

45 Zie H. Achterhuis 1984, p. 44 en 56-61; M. Meeus 1989, p. 24; A.L. Mok 1990, p. 8-9.

46 Zie W. Banning 1933, p. 1.

47 Zie J.A. Aertsen, in: *Economisch- en sociaal-historische jaarboek 1978*, p. 62-63.

verdienen van geld centraal staat.⁴⁸ De duidelijkste manier om de waardering van arbeid aan te geven, is misschien wel door te wijzen op het aantal *christelijke feestdagen* waarop dus vooral *niet* wordt gewerkt, namelijk zo'n 141 dagen per jaar.⁴⁹

IV

Maar toch verandert er mettertijd iets in de opvattingen over arbeid met de komst van het protestantisme. Luther⁵⁰ heeft gezegd dat 'de mens tot arbeider [is] geboren, zoals een vogel tot vliegen',⁵¹ met andere woorden: arbeid is een natuurlijke aangelegenheid. Hij ziet echter arbeid als deel van het actieve wereldse leven en als een dienst aan God.⁵² In feite komt de geest van het protestantisme neer op het belang van een persoonlijke relatie met God.⁵³ In zijn Bijbelvertaling, de eerste in een moderne taal, wordt het Latijnse woord 'vocatio' niet vertaald met (geestelijke) roeping, maar met (het wereldse) beroep. Daarmee is het woord 'beroep' onderdeel geworden van onze taal. Luther maakt arbeid ook los van de standenstructuur, daar hij elk verschil tussen het actieve wereldse leven en een leven waarin de vrome overdenkingen centraal staan verwerpt; maar dat niet alleen. Met de woorden 'alle arbeid is gelijkelijk dienst aan God' verwerpt hij ook elke vorm van superioriteit van het ene beroep boven het andere.^{54, 55} Calvin⁵⁶ en Baxter gaan nog een stapje verder. Hard werken en ascetisch leven in de wereld en niet buiten de wereld zoals bij kloosterlingen, wordt het nieuwe gebod. Arbeid wordt een doel op zich en dan niet alleen voor degenen die van arbeid afhankelijk zijn, maar ook voor de bezitters van aardse goederen (productiemiddelen). Niet alleen de knecht, maar ook zijn baas moet werken, want nietsdoen is voor iedereen zonder onderscheid des persoons een zonde in de ogen van God, zoïets als 'ledigheid is des duivels oorkussen'. Daarin zit wel een belangrijk verschil met Luther. Luther vindt alle beroepen even belangrijk, maar dat geldt niet voor Calvin en Baxter. Voor hen zijn juist de verschillen in beroepen tekenen van de verscheidenheid van de mens in de ogen van God. Dat heeft alles te maken met hun opvatting over de leer van de uitverkiezing, die de mensen met grote angst en beven

48 Zie H. Achterhuis 1984, p. 57.

49 Zie H. Achterhuis 1984, p. 58.

50 Zie over Maarten Luther onder meer: J. Lammertse Lz 1932; K.A. Meisinger 1953; E. Eriksen 1967; H.A. Oberman 1988; A. Vloemans 1980, p. 130-135; V. Lippin 2006; S. Hiebsch & M. van Wijngaarden 2007; D. Wilson 2008; G.J. Peelen, *de Volkskrant* 12 september 2008.

51 Zie ook: F. van Luijk 2011, p. 2.

52 Zie ook: J.A. Aertsen, in: *Economisch- en sociaal-historische jaarboek* 1978, p. 61.

53 Zie ook: J. Veenbaas 2014, p. 58.

54 Zie A.L. Mok 1990, p. 9. Zie ook: A. Tilgher 1958, p. 49.

55 Zie ook: R.H. Tawney 1979, p. 77-92; A. Vloemans 1980, p. 130-135.

56 Zie over Johannes Calvin onder meer: W.J. Bouwsma 1991; W. van 't Spijker 1986; A. Vloemans 1980, p. 138-143; W. Balke, W. van 't Spijker & C. Jan (red.) 2009.

vervult en tot hard werken aanzet. Hard werken alleen is niet voldoende. Het gaat om rationeel geregelde arbeid, wat inhoudt dat de christen zijn arbeid in orde en regelmaat uitvoert, terwijl de niet-christen in voortdurende wanorde zal werken en zijn zaken geen tijd en plaats kennen. Een vast beroep is om die reden voor iedereen het beste. Voor de gewone dagloner – de beroepsloze – is onregelmatige arbeid vaak onvermijdelijk, maar dat moet worden gezien als een soort ongewenste tussenfase. Het belang van deze benadering is dat arbeid nu is losgekoppeld van het door middel daarvan moeten voorzien in het eigen levensonderhoud, zoals tot dan toe de gangbare opvatting is geweest. Het goddelijke gebod is nu om zo veel mogelijk geld te verdienen en dat geld ter meerdere ere van God weer te investeren om daardoor via arbeid nog meer geld (rijkdom) te genereren. Arbeid is hiermee zoals hiervoor al is geschreven, een door God gegeven doel in zichzelf geworden.^{57, 58} Daarmee is ook de weg vrijgemaakt om het overgrote deel van de christelijke feestdagen af te schaffen.⁵⁹ Eigenlijk krijgt arbeid nu voor het eerst een wat meer positieve betekenis. Door het pleidooi om de door arbeid gerealiseerde winst te herinvesteren kun je zelfs, zoals Hoop⁶⁰ met een verwijzing naar Weber⁶¹ doet, stellen dat daarmee de weg vrij lijkt te zijn gemaakt voor de legitimatie van het kapitalisme. De positieve houding jegens arbeid en het nauw betrokken zijn van de opkomst van het kapitalisme is overigens niet louter en alleen voorbehouden aan de protestanten.⁶² Een vergelijkbare opvatting is ook te vinden in *Utopia*⁶³ van de katholiek More^{64, 65} waarin (het verplichtende karakter van) de arbeid⁶⁶ en de beleving van de arbeid centraal staan. More gaat daarin zelfs zo ver dat hij de doodstraf en lijfstraffen afwijst, maar als alternatief moeten de veroordeelden wel of als goedkope arbeidskrachten (ter doodveroordeelde buitenlanders) te werk worden gesteld of extra zware arbeid (de eigen onderdanen) verrichten.

57 Zie H. Achterhuis 1984, p. 66-67 en 76-77; A.L. Mok 1990, p. 9; R.I.R. Hoop 2004, p. 65.

58 Zie ook: R.H. Tawney 1979, p. 93-114.

59 Zie H. Achterhuis 1984, p. 82.

60 Zie R.I.R. Hoop 2004, p. 65.

61 Zie M. Weber 1969, p. 66-77 en 165-190; M. Weber 2012, p. 59-70 en 116-157.

Zie hierover onder meer: J.H. van Stuyvenberg, in: *Kernproblemen der economische geschiedenis*, p. 111-116; J.A. Aertsen, in: *Economisch- en sociaal-historische jaarboek* 1978, p. 23-85; F.L. van Holthoon, *Groniek* 1983, p. 17-25.

62 In tegenstelling tot M. Weber die het ontstaan van de 'ijzeren arbeidsethos' toeschrijft aan de opkomst van het protestantisme, is J. Soll 2014 van mening dat vooral het invoeren van het veeleisende dubbelboekhoudsysteem dat in begin 1300 in Italië is uitgevonden, heeft bijgedragen tot de toename van ijver en discipline.

Zie ook: R. Hartmans, *NRC Handelsblad* 6 juni 2014.

63 Zie hierover onder meer: B. Russell 1978, p. 460-469; H. Achterhuis 1998, p. 46-50.

64 Zie Th. More 2007. Zie H. Achterhuis 1984, p. 68-70. Zie ook: K. Kautsky 1903.

65 Zie over Thomas More onder meer: A. Vloemans 1980, p. 116-122; C. Schaveman & H. Willemsen 1984, p. 23-29; P. Bange 2009.

66 Zie ook: H. Soly, *TvG* 1975, p. 589.